

Tam tikrose pozicijose tvirtagalė priegaidė tariama striukai, trumpai (galima žymėti vadinamosios vidurinės priegaidės ženklų). Šią priegaidę turi visi pusilgiai balsiai (i., u., a., e.): *vi.sas, sù.vis, né.šə, sá.ka., sané.li.s, rá.tai*. Tokių pozicijų yra ir daugiau, jas galima gana preciziškai aprašyti. Visiškai aišku, kad tiek tvirtagalė, tiek jos variantas „vidurinė“ priegaidė gerai skiriasi nuo tvirtapradės. Vadinasi, kalbėti apie kokią priegaidžių supanašėjimą (bent jau šioje tarmėje) kol kas nėra pagrindo. Priegaidžių sutapimo iliuziją gali sudaryti tai, kad daugeliu atvejų šnektoje nėra metatonijos ten, kur ją turi bendrinė kalba ir kitos tarmės, pvz.: *šš'kei* „šōkiai“, *baltavi.lni.s, bė'gi.s* „bėgis“ ir t.t. Skiriasi nuo bendrinės kalbos ir kai kurių žodžių kirčiavimas: *biržė* (1), *vālanda* (1), *brīŋkti* „brinkti“, *daiktas* „dāiktas“, *lygūs* (4) ir t. t.

Keletas morfologijos ypatybių: a) tauragniškiai neskiria priešdėlių *až(u)-* ir *uš-*, o turi tik vieną priešdėlį *až(u)-*, pvz.: *ažvaž'ūot(ei)* „užvažiuoti“, *ažnė.št(ei)* „užnešti“, *ažū.pu.te* „užpūtė“, *ažū.kiše* „užkišo“, *aždainā.va* „uždainavo“; b) vartoja bendratis sufiksą *-tei* šalia *-t'*: *nė.št(ei), darit'(ei)*; c) kai kuriuose kaimuose vartojamas priešdėlis *pēr* (= b. k. *pér-*), pvz.: *pėrlinda., pė'rkiše., pė'rkele* „pėrlindo, pėrkišo, pėrkelia“; d) viename kitame kaime užfiksuota veiksmazodžio *būti* esamojo laiko vns. 2 asmens forma *yrà* (formos *esi* ten nežino); e) vietoj įprasotos formos *mēs* kai kuriuose kaimuose sakoma *mēs*.

Šiomis pastabomis tenorėta atkreipti dėmesį į vieną kitą iki šiol nepastebėtą ar tyrinėtą tauragniškų (tikriausiai ir kitų rytų aukštaičių uteniškų) fonetikos bei morfologijos dalykėlių.

Bonifacas Stundžia

Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos

Lietuvių kalbos mokslo darbuose vienur kitur pasitaiko tendencija painioti tarmėse turimą kirčio atitraukimo nuo galūnės į žodžio pradžią reiškinį su pasitaikančiu tose pačiose tarmėse žodžių perėjimu iš galūnės kirčiavimo, tiksliau kilnojamo kirčio paradigmos, į pastovų šakninį resp. žodžio pradžios kirčiavimą¹. Prie kirčio atitraukimo imama priskirti ir, pavyzdžiui, kirčiavimą *āpjuoka, āpkalba, ātauga, ātplaiša, ātrama, ātsarga, ātžala, lyguma, pāgarba, pārama, pāšalpa, pātaisa, pāvaža* vietoj *apjuokā, apkalbā, ataugā, atplaišā, atramā, atsargā, atžalā, lygumā, paramā, pašalpā, pataisā, pavažā*. Tačiau *āpjuoka, āpkalba...* kirčiuoja ir tos tarmės, kuriose kirtis šiaip nuo galūnės niekada neatitraukiamas, net esančios toli nuo kirčio atitraukimo ploto, pavyzdžiui, pietų Lietuvoje. Iš Fr. Kuršaičio žodynų matyti, kad atskiri žodžiai taip buvo kirčiuojami ir Prūsų Lietuvoje.

Įvairiose lietuvių kalbos tarmėse atskirų žodžių kirčiavimas dabar gerokai įvairuoja. Dažnai daugiaskiemenių daiktavardžių 3^a ir 3^b kirčiuotės kaitaliojamos su 1-ąja kirčiuote, pvz.: *dovanā||dōvana, nuotakā||nūotaka, sąsparā||sąspara, adatā||ādata, skėpetā||skėpeta, nugarā||nūgara, padaužā||pādauža* (ir *padūža*), *pašalpā||pāšalpa* (ir *pašālpa*), *maltuvė||māltuvė, pasuolė||pāsuolė* (ir *pasūolė*), *pranašai||prānašai, truputys||trūputis, užpakalys||ūžpakalis, palovys||palōvis* ir kt.

¹ Plg. Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1968, p. 18–19; Grinaveckis V. Dėl lietuvių kalbos tarmių kirčio atitraukimo kilmės. – MA Darbai, 1977, t. 2(59), p. 129–135.

Taip pat 2-oji kirčiuotė plačiai kaitaliojama su 1-ąja ir 3^a resp. 3^b kirčiuotėmis, pvz.: *grūstūvis||grūstūvis||grūstūvys, koštūvas, -ai* arba *koštūvis, -iai||kōštūvas, -ai* arba *kōštūvis, -iai||koštūvys, praustūvē||praustūvē||praustūvē, sētūvē||sētūvē||sētūvē, trupūtis||trupūtis||trupūtys, gintāras, -ai||giñtaras, -ai, negālē||nēgalē, palaūkē||palaukē, panōsē||pānosē, pastōgē||pāstogē (pastōgē), priekālas, -ai||priekalas, -ai* ir kt.

Tokie kaitalinioji visi pirmą aiškintini senovinio kirčiavimo primirsimu ir vėlesniu jo analoginiu išlyginimu. Antai latvių kalbos *dāvana, maltuve, sētuve* rodo, kad senesnis kirčiavimas yra *dovanā, bet māltuvē, sētuvē, o dōvana* ir *maltuvē, sētuvē* laikytini antriniais dariniais.

Tačiau ne visuomet lengva nustatyti, kuris iš turimų kirčiavimo variantų yra senesnis ir kuris antrinis. Dar sunkiau susekti tikrųjų kirčiavimo pakaitimo priežasčių. Lengviau orientuotis tais atvejais, kai turime patikimesnių istorinių duomenų. Antai kirčiavimo *vōkietis* senumą liudija M. Daukšos tekstai, Fr. Kuršaičio raštai, taip pat latvių *vācietis*. Taip ir dabar tebekirčiuoja dalis tarmių, pvz.: *vōkietis* Kudirkos Naumiestis, *vōkytis* Klaipėda, Alsėdžiai, Mosėdis, Salantai, Rietavas. Šis žodis sudarytas iš baritono *Vōkia* 'Vokietija'. Tačiau paskutiniaisiais dešimtmečiais tarmėse vis labiau įsigali antrinis variantas *vokietys*, sudarytas pagal tokius žodžius, kaip *branduolys, tinginys* ir pan.

Tarmėse gerokai įvairuoja ne tik daugiaskiemenių, bet ir dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimas, pvz.: *kālnas, -ai||-ai, tėvas, -ai||-ai, ūgnis, -ies||-iēs* ir kt. M. Daukšos ir 1605 m. katekizmas rodo, kad senesnis kirčiavimas yra *tēvas, -ai* (1-oji kirčiuotė), o ne *tēvas, -ai* (3-oji). Plg. la. *tēvs*. Tačiau dėl latvių *kālns* senesniu variantu laikytinas *kālnas, -ai* (3-oji kirčiuotė), o ne *kālnas, -ai* (1-oji).

Nevienodai kirčiuojami ir kitų kalbos dalių žodžiai, pvz., *aiškus||aiškūs*, l. fut. *nēšiu||nēšiu* ir daug kitų. Tačiau visa tai neturi nieko bendra su kirčio atitraukimu šiaurinėse (šiaurės vakarų) lietuvių kalbos tarmėse.

Kirčio atitraukimu vadiname iš prigimties „fonetinį“ tarmių reiškinį, kai nuo galūnės kirtis dėsningai atitraukiamas per vieną ar kelis skiemenis į žodžio pradžią. Tasai atitraukimas nesusijęs su viena kuria morfologine žodžių kategorija: atitraukiama nuo bet kurios kalbos dalies žodžio galūnės, jeigu tik ji turi reikiamą vokalizmo kiekybę, ir tik į tam tikro ilgumo skiemenis.

Kirčiavimo paradigmų sumišimas – visai kitoks reiškinys. Tai atskirų žodžių ar jų grupių kirčiavimo paradigmų pakeitimas. Šiuo atveju imama kirčiuoti analogiškai pagal kitą kirčiavimo modelį. Pakinta tik vieno kito žodžio ar jų grupės kirčiavimas, o ne visų tų, kurie turi tos pačios kiekybės galūnę ar šaknį, be to, šiuo atveju kirtis gali būti nukeliamas tiek iš galūnės į žodžio pradžios ar vidurio skiemenis, tiek ir atvirkščiai – iš ten atkeliamas į galūnę. „Nefonetinė“ tokio kirčiavimo pakaitimo prigimtis neretai rodo toje pačioje vietovėje vartojamos gretiminės formos su senoviniu ir naujuoju kirčiu.

Iškyla kirčio atitraukimo ir kirčiuočių mišimo sąveikos problema. Genetiškai tarp šių abiejų reiškinų, žinoma, nėra nieko bendra. Tai skirtingos prigimties reiškiniai. Tačiau tarmių faktai leidžia įtarti, kad jie vienas kitą gali veikti, būti tam tikru stimulatoriumi. Panagrinėkime ryškesnius tokios sąveikos atvejus.

Dialektologai pastebi tarmėse tendenciją išlyginti 2-ąją kirčiuotę, įsivedant visai paradigmai priešpaskutinio skiemens kirtį, pvz., pagal *kiškis, kiškio, kiškiui, kiškį...* sakyti ir i. sg. *kiškiu*, a. pl. *kiškius* vietoj *kiškiū, kiškiūs*. Kad čia esama paradigmoms išlyginimo, o ne kirčio atitraukimo, rodo reiškinio morfologinis ribotumas (liečia tik 2-ąją kirčiuotę), gausūs dubletai (*kiškiu||kiškiū*) ir rytų aukštaičių tarimas i. sg.

į.šku, a. pl. *ki.škus* su tokiu pačiu pusilgiu *i*, kaip ir n. sg. *ki.škis*. Šaknies kirtis įvedamas visai paradigmai todėl, kad jis yra vyraujantis: *kiškio* paradigmoje galūnės kirtį turi tik du minėti linksniai.

Aptartas 2-osios kirčiuotės virtimas 1-ąja ypač būdingas daiktavardžiams, turintiems šaknyje ilgą balsį ar dvibalsius *uo*, *ie* (i. sg. *grýbu*, 'grybų', *kuõdu* 'kuodu', a. pl. *grýbus* 'grybùs', *kuõdus* 'kuodùs'), ir būtent tarmėse, kurių tvirtapradė priegaidė supanašėjo su tvirtagale, t. y. kur išnyko ryškesnis intonacinis skirtumas tarp 1-osios ir 2-osios kirčiuočių. Čia kartais net persistengiama, pasakoma i. sg. *kotù*, a. pl. *kotùs* vietoj *kótu*, *kótus*.

Analoginis reiškinys pastebimas ir veiksmazodžių esamojo laiko paradigmoje: 3. asmens *krýpsta* pavyzdžiui imama kirčiuoti ir 1. sg. *krýpstu* 'krypstù', 2. sg. *krýps-ti* 'krypstì' (tik šios dvi formos visoje paradigmoje turi trumpas kirčiuotas galūnes).

Visi šie šaknies kirčio apibendrinimo reiškiniai labiausiai išplite, būtent, sąlyginio kirčio atitraukimo plote ir vietovėse prie pat jo. Dėl to galima daryti prielaidą, kad kirtį atitraukiančioms tarmėms būdingas nekirčiuotos trumpos galūnės modelis tapo šios tendencijos stimulatoriumi.

Daugiasikiemenių daiktavardžių 3^a ir 3^b kirčiuočių perėjimas į 1-ąją kirčiuotę taip pat labiausiai būdingas tarmėms, turinčioms visuotinį kirčio atitraukimą, ypač šiaurinių panevėžiškių plotui. Mokytojo J. Šliavo duomenimis, Žemimo apylinkėse 3^a ir 3^b kirčiuotės jau baigia visai išnykti. Pagal 1-ąją kirčiuotę čia kirčiuojama pvz., *áudeklas*, *dóbilas*, *riešutas*, *viesulas*, *výstyklas*, *bařškalas*, *buřbulas*, *édalas*, *gai-galas*, *jóvalas*, *kiřminas*, *milžinas*, *reikalas*, *škařmalas* 'skarmalas', *viřbalas*, *žąšinas*, *ášutas*, *kátilas*, *sprągilas*, *kėpalas*, *tėpalas*, *úžrašas*, *bitinas*, *slibinas*, *stipinas*, *títugas*. Taigi čia n. pl. *áudeklai*, *dóbilai*, *riešutai*... *ášutai*, *tėpalai* (su pailgėjusiais kirčiuotais a, e)... *úžrašai*, *bitinai* (ù, i > dial. ù, i)..., o ne *áudeklai*, *dóbilai*, *riešutai*... *ášutai*, *tėpalai* *úžrašai*, *bitinai*... Vietoj *gyvulýs*, *kosulýs*, *rytmetýs*... čia turima *gývulis*, *kósulis*, *rýtmetis*, *tróškulis*, *vieversis*, *žióvulis*, *geidulis*, *kraūgeris*, *kuřtinis*, *giřkinis*, *skalbinis*, *skaūdulis*, *snaūdulis*, *spiñdulis*, *tĩņginis*, *uņguris*, *ávilis*, *drėbulis* (su pailgėjusiais a, e), *kálinis*, *kráťinis*, *pátvoris*, *rádinis*, *šákalis*, *šėpetis*, *dúsulis* (ù > dial. ù), *júdesis*, *kúmelis*, *siúvinis*, *viduris* (i > dial. i), *žiburis*, *židinis*. Pirmojo skiemens vokalizmo kiekybė ir priegaidė tokia pati, kaip a. sg. formos, plg. *gývulį*, *kósulį*... *geidulį*, *kraūgerį*... *ávilį*, *drėbulį*... *dúsulį* (ù > dial. ù)... *vidurį* (i > dial. i)... Vietoj *aukštumà*, *dovanà*... *pavardė*... *sutartis*... čia sakoma *áukštuma*, *dóvana*, *Lietuva*, *lýguma*, *ádata* (*á* ilgas), *ápačia*, *áviža*, *pábaiga*, *pávardė*, *skėpeta* (*ė* ilgas), *drėbulė*, *stėbulė*, *núgara* (ù > dial. ù), *skrúzdėlė*, *útelė*, *giminė* (i > dial. i), *šiluma*, *súrtartis*, *iřimtis*, *kibirkštis*, *prigimtis*. Trečiosios kirčiuotės šiame krašte beliko tik palaikiai, senesnių žmonių vartojami greta naujųjų formų, pvz., n. pl. *ásilai* (> dial. *ásõlė*) || *ásilai* (> *ásõlė*), *avinai* || *ávinai*, *kaminai* || *káminai*, *katinaí* || *káťinai*, *págaliai* || *págaliai*, d. pl. *ážuolám* || *ážuolam*, *kunigám* || *kúnigam* ir pan. Jaunimas formų su senoviniu kirčiu nebevertuoja (tai tarmės archaizmas): jų kalboje visuotinai įsigalėjo žodžio pradžios kirtis. Senosios kartos žmonės taip pat jau nebe visų daiktavardžių variantus su senuoju kirčiu pasako. Gal populiariausios senovinio (šalia naujojo) kirčio vietininko formos, pvz., loc. sg. *Pasvalý* (sen.) || *Pásvalý* (jaun.) 'Pasvalyje'.

Reikia manyti, kad ir čia aprašytą 3^a ir 3^b kirčiuočių perėjimą į 1-ąją kirčiuotę bei acc. sg. kirčio vietos, vokalizmo kiekybės ir priegaidės apibendrinimą visai paradigmai stimuliuo visuotinio kirčio atitraukimo plotui būdingas žodžio pradžios kirčio modelis. Tačiau ne viskas čia aišku, nes tarmėje esama nemaža žodžių su

nepailgėjusiais, tiksliau vos nežymiai kiek tepailgėjusiais, kirčiuotais *a*, *e* balsiais, pvz., *pābalis*², *pāgiris*, *pāprotis*, *pāšalis*, *pāsiuntinis*, *pāups*, *ešeris*, *ātrama*, *ātsarga*, *ātkarpa*, *ātmaina*, *ātžēlē* 'atžala', *pābauda*, *pāgarba*, *pākura*, *pāmoka*, *pārama*, *pāšalpa*, *pātaisa*, *pāvaža*, *vālanda*, *ātlaidai*, *mēškerē*, *ātmintis*, *pāžintis*. Čia sakoma ir *āpmaudas* (n. pl. *āpmaudai* vietoj *āpmaudai*), *kāšpinas*, *pādaras*, *prānašas*, *stābaras*, *žāgaras*, *kāpinēs*, *pāplovos*, *pādugnēs*, *pāstalēs*, taip pat *auksākalis*, *barzdāskutis*, *galvāzudis*, *girnākalis*, *grioviākasis*, *jaunāvedis*, *kailiādirbis*, *kalnakāsis*, *mēšlāvežis*, *pirmāgalis*, *gelēžgalis* (bet *bulbiākasis*, *gerādaris*, *piktādaris*...). Balsio trumpumą išlaiko visi linksniai. Pavyzdžiai rodo, kad daugiausia tokį balsį turi priešdėliai (*ātkarpa*, *pābalis*... šalia *pātvoris*, *pābaiga*, *pāvardē*), bet sakoma ir *vālanda*, *kāšpinas*, *stābaras*, *žāgaras*, *kāpinēs*, *ešeris*, *mēškerē*, *auksākalis*... Gal tai koks apibendrintas atitrauktinis kirtis? Šiaip ar taip, čia esama abiejų reiškinių (kirčio atitraukimo ir kirčiavimo paradigmos pakeitimo) požymių, greičiausiai abiejų faktorių veiklos rezultatas³.

Nors kirčiuočių sumišimą ir gali tam tikrais atvejais stimuliuoti kirčio atitraukimas, nors abu reiškiniai neretai būna labai susiję, sunkiai išskiriami, bet vis dėlto jų beatodairiškai suplakti į vieną dėl metodologinių priežasčių neleistina. Juk tai skirtingos prigimties reiškiniai.

O tokių suplakimo tendencijų jau ima rastis. Antai V. Grinaveckis, pastebėjęs šneltas, kuriose 2-osios kirčiuotės daiktavardžiai su ilguoju šaknies balsiu arba dvibalsiais *uo*, *ie* apibendrino šaknies kirtį (i. sg. *liēptu*, a. pl. *liēptus* vietoj *lieptū*, *lieptūs*), paskelbė atradęs „aštuntąjį kirčio atitraukimo tipą“⁴. Suplakdami kirčiuočių mišimą su kirčio atitraukimu, galėtume įvairiose kirčio atitraukimo ploto vietovėse tokių „atitraukimo“ tipų dar kažin kiek priskaičiuoti. Bet nuo to tiriamojo reiškinio prigimtis ne tik nepasidarys aiškesnė, bet ją dar labiau supainiosime, aptemdysime.

Analoginis vieno kirčiavimo modelio pakeitimas kitu, žinoma, negali remti ir V. Grinaveckio hipotezės apie trumpos galūnės, esančios po ilgojo skiemens, kirčio laipsnišką fonetinį silpnėjimą bei ilgojo priešpaskutinio skiemens kirčio stiprėjimą⁵.

Fonetiniai kalbos reiškiniai, prie kurių sąlyginai esame linkę priskirti ir tarmių kirčio atitraukimą, matyt, gali veikti sisteminius kalbos pakitimus, taigi ir kirčiuočių mišimą, ir atvirkščiai, sisteminiai pakitimai tam tikrais atvejais gali sąlygoti, reguliuoti fonetinius kalbos reiškinius, jų raidą. Bet tai du skirtingos prigimties dalykai, ir tyrinėtoji to nereikėtų išleisti iš akių.

Zigmas Zinkevičius

² Kairinis kirčio ženklas čia žymimas sąlyginai. Tarmėje šių žodžių *d*, *e* yra truputį ilgesni, negu gaunantys tikrąjį atitrauktinį kirtį pvz., *šāk' < šaká*, *nēš' < nešū*. Dėl to juos galima būtų žymėti ir vidurinės priegaidės ženklu.

³ Dabartinis šios tarmės kirčiavimas šiuo požiūriu labai įdomus ir sudėtingas, bet detalesnė jo analizė sudarytų jau atskirą temą.

⁴ Grinaveckis V. Min. veik., p. 130–131.

⁵ Ten pat, p. 133, 135.